

tárgyává. A szerző választ keres továbbá arra, hogy milyen új értelmezéshez vezettek azok a reakciók, melyek az államigazgatás centrális szintje, a helyi igazgatás és a lakosság lakásfelhasználásról alkotott elképzeléseinek találkozásakor születtek.

Az 1970-es évek lakótelepeinek történetével foglalkozó Keller Márkus munkáját (*Ziele und Reaktionen. Die Geschichte des Hansaviertels Berlin und der Experimentellen Wohnsiedlung Óbuda*) a szakirodalomban a lakáskérdést meghatározó két koncepció bemutatásával indítja. Eszerint amíg a 19. század végén a polgári megközelítés volt vonzóbb a munkások számára, mely a fennálló társadalom stabilizálására törekedve, a munkásosztályt a lakáskérdés megoldásával kívánta integrálni a társadalomba, addig ez a második világháború után alapvetően átalakult. Ekkor újra aktuálissá vált a lakáskérdés, mivel a lakáshiányt tetézte az iparosodás és a betelepítések miatt növekvő feszültség. Eközben változott a komfort iránti igény, mely nagy hatást gyakorolt az állami és privát építkezésekre is. A célok és dilemmák (gyorsan, jó minőségű lakások építése, közben alacsony bérleti díjak kialakítása) egész Európában hasonlóak voltak. A szerző a fenti helyzetre adott reakciókat veti össze Nyugat-Németországban (berlini Hansa Negyed) és Magyarországon (óbudai Kísérleti lakótelep), miközben a lakók elégedettségét, reakcióit is vizsgálja a beköltözés után készült közvélemény-kutatási jegyzőkönyvek alapján.

Gyimesi Réka

Orosz László

TUDOMÁNY ÉS POLITIKA

Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban

Ráció Kiadó, Bp. 2014. 467 oldal

Orosz László (tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet) kötete a szerző 2007-ben megvédett PhD-disszertációjának jelentősen kibővített változata. Orosz a hazai németiség történetének egyik vezető szakértője, az elmúlt másfél évtizedben született publikációi jórészt e kötet előtanulmányainak tekinthetők. Tudományos felkészültségét, alaposágát e szóban forgó kötet is hűen bizonyítja. Fritz Valjavec a Südost-Institut munkatársaként meghatározó szerepet játszott a német–magyar kulturális kapcsolatokban; döntően pedig a Horthy-korszak idején gyakorolt kiemelkedő hatást a hazai historiográfiára.

A kötet három nagyobb egységre tagolódik. Az első részben Orosz Valjavec életrajzát közli, amely az első tudományos igényű, részletes biográfia a német történezműről. Valjavec apai ágon krajnai német, míg anyai ágon bánáti sváb családból származott, magát pedig utóbbi

nemzetiséghez tartozónak tekintette. A historikus 1909-ben Bécsben született, de családja rövidesen a Bánátba, majd 1919-ben Budapestre költözött. A Budapesti Reichsdeutsche Schüleben folytatott tanulmányai révén Valjavec német anyanyelve mellett szinte tökéletesen tudott magyarul, emellett jól beszélt szerbül és románul. Középfokú tanulmányait követően a müncheni egyetem hallgatója lett, ahol tehetsége mellett az is megmutatkozott, hogy jól forgolódott a tudományos körökben. Mindezek gyümölcseként már 1935-ben a Südost-Institut munkatársa lett, miután sikerrel védte meg Pozsony egyik legjelentősebb, 18. századi polgármesterének, Karl Gottlieb von Windisch életéről írt disszertációját. A Südost-Institut későbbi vezetőjének szakmai karrierje lényegében már doktori disszertációjával emelkedésnek indult, miután PhD-dolgozata nemcsak a német, hanem a hazai szakma elismerését is kivívta (23–26.). Szekfű Gyula így fogalmazott: „A Windisch-könyv rendkívül érdekes, fontos anyagot hoz, – erre azonban bármelyik szorgalmas kutató képes. Ön azonban mesterművet alkotott az anyagból [...] amely valamennyi kutatónak népi vagy nemzeti hovatarozástól függetlenül elfogadható, legfeljebb az eredmény értékelése kapcsán lehetnek eltérő nézetek” (211.). A történelemszfejedelem gondolatai megerősítik, hogy Valjavecet pályakezdete szinte predesztinálta arra a szerepre, amelyet később az intézet életében betöltött. A völksisch-szemlélet már az első világháborút követően szinte gyerekkéjjel meghatározta a későbbi történész mentalitását, és ez élete végéig elkísérte.

Orosz szerint Valjavec racionálisan ítélte meg Délkelet-Európa politikai, társadalmi helyzetét, valamint a térség németiségének lehetőségeit. A szerző részletesen taglalja Valjavec és a hazai németiség akkori vezető személyiségének, Bleyer Jakabnak a kapcsolatát, joggal rámutatva arra, hogy ez döntő hatást gyakorolt a Südost-Institut későbbi igazgatójának gondolkodására. Bleyer tanácsára választotta disszertációs témáját is (24.). Valjavec már doktorátusa előtt is a német *kämpfende Wissenschaft* (harcoló tudomány) bűvkörébe került, és felismerve a régió fontosságát a délkelet-európai kutatások egyik élharcosává vált. Orosz kendőzetlenül, de reálisan értékeli Valjavec NSDAP és SS tagságát (28.), egyben szét is választja a vitathatatlanul sok közös gyökérrel bíró völksisch és náci ideológiáját. A német történész a harmincas években a náci párt politikájának feltétlen támogatójának számított, ám a német expanzió 1938-tól kezdődő diadalmenete paradox módon konfliktusok egész sorát generálta a Südost-Institut valamint a náci párt között. Az egyik érzékeny terület pl. Dél-Tirol volt, ahol Valjavec működését a magasabb politikai szempontok mentén egyszerűen beszüntették, miközben a terület német városai a németiség legősibb, egyben legpatinásabb törzsterületének számítottak. A történész más területeken is konfrontálódott az állampárttal: 1940-ben az intézet periodikájának címéből elhagyatta a Deutsch előtagot, így a Südost-Forschungen ettől kezdve – Hitler hatalmának csúcspontján – nem fraktúr, hanem antiqua betűtípusban jelent meg! (61.)

Valjavec karrierje 1937-ben lendült fel igazán, amikor az intézet ügyvezetője lett. Egy évvel később habilitálhatott, miután a nürnbergi törvényeknek megfelelően igazolta „árja” származását (85.). 1942-ben már a Südost-Institut helyettes vezetőjévé vált. Intézeti pályafutásának csúcspontjára azonban már az NSZK idején, 1955-ben ért, amikor igazgatóvá avanszált (44.).

Orosz részletesen bemutatja a történész németországi kapcsolatrendszerét. A németek közül a Harold Steinackerrel való nevezhető a legerősebbnek, akinek a révén Valjavec a

Südosteuropa elképzelés lelkes támogatójává vált (54.). Mindazonáltal 1945 a német történelész életében is jelentős törést okozott: bár hivatali pályája nem tört derékba, a két világháború közti időszakban kiépített kapcsolatrendszere összeomlott, a kiadványcsere lényegében megszűnt, így élete utolsó szakaszában működése csak árnyéka maradhatott a korábbiaknak. Az 1960-ban – történelmi léptékben mérve – igen fiatalon meghalt Valjavec az 1945 utáni időszakban is jó véleménnyel volt a magyar történészekről, és az intézet rendszeresen megjelentett méltató nekrológokat (pl. Szekfű, Domanovszky, I. Tóth Zoltán esetében, 66–67.).

A kötetből világosan kitűnik, hogy Valjavec többnyire eredményesen lavírozott Délkelet-Európa népeinek kiélezett viszonyai közepette, bár így is többször robbantak ki éles konfliktusok. A második világháború közepén például heves vitára került sor a Berlinben tanuló román, magyar és német diákok között az erdélyi népek múltjáról –, és különösen a székelyek származását illetően, amelynek következménye egy magyar diplomáciai jegyzék lett (102.).

A könyv második része Fritz Valjavec és a magyar tudományos élet kapcsolatát taglalja. Orosz sikerrel foglalta össze az egyes részdiszciplínák kutatóinak Valjavechez való viszonyrendszerét, majd a Mályusz Elemérrel folytatott korrespondenciát mutatja be részletes elemzés keretében. A Südost-Institut ígéretes munkatársa leleményes, egyben zseniális kultúrdiplomátának bizonyult: minden személyt alapos feltérképezés után keresett meg, és ügyesen lavírozva a *do ut des* elve alapján sok esetben elérte amit akart: mindenekelőtt releváns, pontos információkat a térség múltjáról és jelenéről, az egyes nemzetiségek között folyó viták aktuális állásáról, a németiség lehetőségeiről és politikai helyzetének legapróbb körülményeiről. Mai terminológiával élve interdiszciplináris gondolkodását hűen bizonyította, hogy nyitott volt a germanisztikai, irodalomtörténeti, etnográfiai, művészettörténeti, antropológiai kérdések iránt is, állást foglalt olyan kérdésekben, amelyek elmélyült hungarológiai ismereteket igényeltek, így pl. Madách Ember tragédiájának a Fausthoz való viszonya kapcsán (168–169.) stb. Valjavec tudománypolitikai építkezésének, módszerének részletes bemutatását tartom a kötet egyik legnagyobb értékének. Jóllehet számos kiemelkedő tudóstól kosarat kapott (így például Szekfűtől 1935-ben, 150–151.), soha nem adta fel a kapcsolatépítést. Az elutasítások hatására azonban 1938 nyarán (!) a német történész a következő sorokat vetette papírra: „Valóban németbarát magyar tudós alig van. Amennyiben beszélhetünk ilyenekről egyáltalán, ezek egy kézen megszámolhatóak” (160.). Valjavec e kudarcok ellenére tovább folytatta aktív tudománypolitikáját, amelyből még a zsidó származású kutatókat sem negligálta. Különösen figyelemre méltó például Angyal Dáviddal való korrespondenciája (152–154.). A monográfia arra is jól rámutat, hogy a német történész sok esetben éppen az aktuális politikai folyamatok ellenében, de az intézet alapfeladatainak érdekében nyilvánított véleményt. Jó példa erre a kolozsvári román művészettörténésszel, Coriolan Petranuval folytatott korrespondenciája, akit a második bécsi döntést követően ekképp vigasztalt: „Mindenképp reménykedem a legjobbakban, legalább a jövőre nézve, szülőhazája számára” (177.).

A kötet zárófejezetében a Valjavec és Mályusz közötti, az 1935 és 1944 közötti intervallumban zajló korrespondenciát olvashatjuk bilingvis formában, bár meg kell jegyeznünk, hogy Valjavec számtalan alkalommal magyarul írt Mályusznak. Mi több, nem egy alkalommal azt is felajánlotta a magyar történésznek, hogy tanulmányait akár magyarul is bátran

küldje meg Münchenbe, ahol készséggel lefordítja vagy lefordíttatja az intézetben. E recenzió keretében nincs alkalom a levelek részletes bemutatására, mégis a főbb tendenciákat megállapíthatjuk: elsőként is, hogy általában a magyar történettudomány reputációja messze meghaladta a mostanit. Valjavec és a Südost-Institut a szó legszorosabb értelmében érdeklődött a magyar történettudomány új eredményei iránt, mi több, témajavaslatokat is tett a magyar kollégák részére, és benne élt hazánk historiográfiai szövetében. Másodsor: Mályusz az őt 1945 után lényegében anatómiával sújtó vélemények ellenére sokszor kritikus hangot ütött meg a németekkel szemben, sőt egy vitatott kijelentés miatt egy ízben a *teljes* kapcsolat felszámolásával is megfenyegette Valjavecet. Orosz egyben idézi a Mályusz-tanítvány, Barta István 1946-ban tett megállapítását, miszerint mestere azért is szorgalmazta a völksich történetírás módszereinek átvételét, mivel az ebből fakadó német igényekkel szemben „csak akkor szállhatunk szembe eredményesen, ha saját fegyvereivel vesszük fel ellene a harcot” (142.). Igen tanulságos, hogy Orosznak sokszor lehetősége nyílt az eredeti levelek piszkozatainak tanulmányozására, amelyből kitűnik, hogy például a levelek lezárása, a pontos köszönő- illetve búcsúzó formulák alkalmazása milyen tudománypolitikai célokat szolgálhattak. Végül a levélváltási sorozat megerősíti azt a tényt, hogy a Südost-Institut tevékenységében a történeti kutatások erőteljes és hangsúlyos támogatása, ezen belül pedig a történelmi Magyarország múltjának kutatási prioritása Valjavec személyes meggyőződésének és aktív tudománydiplomáciájának egyenes következménye volt.

A kötet gazdagon jegyzetelt munka: az áttekinthető lábjegyzet-apparátus nem szorítkozik a forrás-megjelölésekre, hanem további részletes információkat is hordoz: az olvasónak joggal támadhat olyan érzése, hogy számos megállapítás fontossága a főszövegi helyet is kiérdemelte volna. Mindazonáltal a kötet 930 jegyzetének áttekintéséhez így hosszas és figyelmes tanulmányozás szükséges. Külön ki kell emelnünk a könyv forrásgazdagságát, valamint a felhasznált imponáló mennyiségű és minőségi szakirodalmat is. A szerző összesen kilenc levéltárban folytatott kutatásokat, és ebből hat archívum Németországban található.

Fentiekre való tekintettel e kötet esetében feltétlenül indokolt annak német nyelven történő megjelenítése. Ez a célkitűzés már magának a könyvnek az egyik legfontosabb, egyben az 1945 utáni – a nyugati tudomány nemzetközi vérkeringésből kitépett – történetírásunk számára legszomorúbb tanúsága miatt is lényeges: a második világháború előtt a magyar nyelven írt és megjelent doktori disszertációk, történelmi periodikák megbecsült és értékes műveknek számítottak nyugaton, amelyek egyben mintegy a konvertibilis cserevaluta szerepét is betöltötték, vagyis egyenlő értéket képviseltek a Németországban kiadott kötetekkel. Erre a jelenségre és folyamatra Valjavec kiterjedt levelezése szolgált bizonyítékot.

Orosz László műve a Horthy-korszak tudománypolitikája, diplomáciája iránt érdeklődők számára – különös tekintettel a német–magyar kapcsolatokra – megkerülhetetlen alappunkta, amelyet nagy haszonnal forgathatnak közép- és koraiújkorszok is.

Ligeti Dávid